

تحلیل ساختاری و محتوایی کتیبه‌های مسجد ظهیریه تبریز

الهام صادق پوری^۱

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۲/۱۱

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۲/۲۴

کد مقاله: ۷۸۵۱۵

چکیده

مساجد به عنوان عالی‌ترین مظهر هنر اسلامی، به مدد کتیبه‌هایی قرآنی و نقوش تزئینی در صدد خلق فضایی قدسی و معنوی برای نیایش و عبادت مومنان و دستیابی به سعادت اخروی هستند. متناسب با فرهنگ متنوع و جغرافیای وسیع سرزمین‌های اسلامی، معماری مساجد و هنرهای وابسته نیز از تنوع و گستردگی فراوانی برخوردار هستند. مسجد ظهیریه به عنوان یکی از مساجد قدیمی شهر تبریز در دوره صفویه در محله ششگلان و در جوار بقعه سیدحمزه بنا شده است. این مسجد تلفیقی از معماری اصیل ایرانی اسلامی با کتیبه‌های حاوی خط نگاره‌های اسلامی و تزئینات اسلیمی و ختایی را به نمایش گذاشته است. مساله اصلی پژوهش حاضر مهجور ماندن محتوای خط نگاره‌ها و آرایه‌های تزئینی به کار رفته در کتیبه‌های مسجد ظهیریه تبریز است. هدف از پژوهش نیز شناسایی نقوش و مفاهیم به کار رفته در خطوط کتیبه‌های مسجد و ارتباط این مفاهیم با کارکردهای مورد انتظار از این بنای مذهبی است. از این رو سوال پژوهش معطوف به شناخت مضامین کتیبه‌ها و ارتباط این مضامین با کارکردهای مسجد است. این پژوهش از نوع پژوهش‌های کیفی است که به روش توصیفی و تحلیلی و با استفاده از داده‌های حاصل از منابع کتابخانه‌ای و مطالعات میدانی به انجام رسیده است. نتایج نشان دادند، مرجع کتیبه‌های خطی مسجد ظهیریه تبریز برگرفته از آیات قرآنی بویژه سوره اسرا و بقره و با مضامین معنوی، اخلاقی، اجتماعی و سیاسی هستند. با توجه به فضای معنوی مسجد در فرهنگ اسلامی و تلاش برای ایجاد محیطی برای تزکیه نفس و آرامش مومنان و نمازگزاران مفاهیم و مضامین بازتاب یافته در این کتیبه‌ها در خدمت کارکردهای مورد انتظار از این بنا بوده است.

واژگان کلیدی: مسجد ظهیریه تبریز، کتیبه‌های خطی، خط نگاره‌های قرآنی، هنر اسلامی.

ادیان و مذاهب رسمی در شکل‌گیری نظام هنری تمدن‌ها و جوامع مختلف در سرتاسر جهان نقش به سزایی دارند. به عنوان مثال، اسلام و مسیحیت به عنوان دو دین الهی فراگیر زمینه‌ساز نظام‌های هنری متنوع و گسترده‌ای در سرزمین‌های اسلامی و مسیحی شده‌اند. تجلی مفاهیم و مضامین دینی و الهی هر یک از این ادیان در مظاهر هنری آنان از جمله معماری و هنرهای وابسته به آن، باعث هویت بخشی به این هنرها شده است به گونه‌ای که با مشاهده این آثار تعلق دینی و اعتقادی آنان به هر یک از این دو فرهنگ آشکار می‌شود. یکی از اساسی‌ترین تفاوت‌های هنر غرب و هنر اسلامی این است که هنر غرب بر پایه شمایل سازی مسیحی بوده در صورتی که هنر اسلامی به دلیل منع دینی در به تصویر کشیدن موجودات ذی روح، هنری غیرشمایلی محسوب می‌گردد (توکلی، آقائی اصل، ۱۳۹۴: ۲۲۸). هنر اسلامی برگرفته از استعارات و مفاهیم مقدس و اسلامی (بورکهارت، ۱۳۶۵: ۱۷) است که نشأت گرفته از دستورات قرآن است. یکی از عالی‌ترین نمونه‌های هنر اسلامی، معماری مساجد و تزئینات به کار رفته در آن‌هاست که فضایی قدسی و معنوی را برای آدمی ایجاد کرده و بیشترین توجه را به عالم وحدانیت و روح نمازگزاران دارد. با توجه به اهمیت شناخت مفاهیم و ابعاد زیبایی شناختی هنرهای اسلامی در هر عصری، شناخت بناهای اسلامی و تزئینات هنری به کار رفته در آن‌ها ضروری به نظر می‌رسد. دوره صفوی از درخشان‌ترین دوره‌های هنری ایران است که از آن با عنوان دوران کمال و شکوفایی نبوغ معماری در ایران نیز یاد شده است. می‌توان گفت مهم‌ترین جایگاه تجلی هنر اسلامی در معماری اسلامی است که مساجد برترین مصداق آن هستند (احمدی و همکاران، ۱۴۰۰: ۳ و ۳۲). مساجد در تمدن اسلامی همواره مکان‌هایی برای حضور آیات الهی و کلام انبیا به صورت خوشنویسی و در قالب آرایه‌های وابسته به معماری از قبیل کاشی کاری و گچ‌بری بوده‌اند. خوشنویسی اسلامی که کتیبه‌های اماکن مقدس مزین به آن است، علاوه بر پیوند با عالم روح، جامه‌ای خارجی برای کلام خداوند در جهان مادی فراهم می‌آورد (نصر، ۱۳۸۹: ۲۷). ورود خوشنویسی به معماری خصوصاً در فضای مسجد سبب ترکیب قداست خطوط و فضای روحانی موجود در بنا می‌گردد. در واقع این خطوط مخاطبان و نمازگزاران را به حضور دعوت کرده و حس حضوری مقدس را برای مخاطبان به ارمغان می‌آورند (صادق پوری، ۱۳۹۴: ۳). کتیبه نگاری مذهبی به طور کلی شامل آیات قرآن، احادیث، ادعیه و اذکار است که سهم بسزایی در تشخیص کاربری بناهای تاریخی سرزمین‌های اسلامی دارد. یکی از اهداف مهم کتیبه‌ها، ایجاد فضای معنوی با بهره‌گیری از آیات قرآنی است (تندرو و طاهری، ۱۴۰۲: ۴۳). برای تاثیرگذاری هر چه بیشتر این مفاهیم، زیباتر نگاشتن متن کتیبه‌ها و تزئین آن‌ها با عناصر اسلامی نظیر اسلیمی و ختایی امری همواره مورد تاکید بوده است.

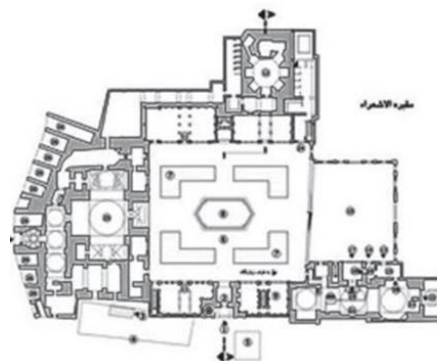
مسجد ظهیریه تبریز از جمله اماکن مذهبی متعلق به دوره صفوی است که بخشی از هنرهای تزئینی و دینی وابسته به معماری در آن به کار گرفته شده است. کتیبه‌های حاوی خط نگارها بخش قابل توجهی از این هنرها را تشکیل داده است. پژوهش حاضر بر شناخت محتوا و مضامین انعکاس یافته در این کتیبه‌ها متمرکز است. مساله اصلی پژوهش مهجور ماندن محتوای خط نگارها و آرایه‌های تزئینی به کار رفته در کتیبه‌های مسجد ظهیریه است. هدف از پژوهش نیز شناسایی نقوش و مفاهیم به کار رفته در خطوط کتیبه‌های مسجد و ارتباط این مفاهیم با کارکردهای مورد انتظار از این بنای مذهبی است. در پژوهش حاضر تحلیل محتوای کتیبه‌های حاوی خط نگارها در قسمت داخلی مسجد مورد مطالعه واقع شده است. این کتیبه‌ها شامل نقوش تزئینی و خط نگارها هستند، که در قسمت‌های مختلف بنا به چشم می‌خورند.

۲- معرفی مجموعه سید حمزه (ع) و مسجد ظهیریه تبریز

مجموعه امام‌زاده سید حمزه (تصویر ۱) محل دفن امیر صدرالدین حمزه از نسل فرزندان حضرت موسی بن جعفر (ع) است و با شانزده واسطه به ایشان می‌رسد (عمرانی، اسمعیلی، ۱۳۸۵: ۱۹۲). سید حمزه از سادات صحیح النسب آذربایجان بوده که در عهد ایلخانی در دستگاه سلطان محمود غازان و سلطان محمد خدا بنده (اولجایتو) بسیار مورد احترام بوده است. او روزگاری سمت وزارت و دفترداری اولجایتو را عهده‌دار بوده و پس از کناره‌گیری از سمت‌های حکومتی مشغول به عبادت و اعمال زاهدانه گردیده است. با وجود کناره‌گیری وی از شغل درباری همچنان مورد تکریم سلطان بوده است. شبی هنگام بازگشت از محضر سلطان به منزل خویش، در کوی سرخاب مورد اصابت تیری قرار گرفته و دار فانی را وداع گفته و در محل کنونی بقعه در محله سرخاب به خاک سپرده شد (توکلی، آقائی اصل، ۱۳۹۴: ۲۴۶). احداث مقبره وی و موقوفات آن در سال ۷۱۴ (ه.ق) توسط پسر سید حمزه، سید حسین احداث گردیده است (ملا حشری تبریزی، ۱۳۷۱: ۸۷-۸۸).

در راستای اقدامات طرح توسعه مجموعه سید حمزه، در زمان شاه سلیمان صفوی در سال ۱۰۸۹، مسجد ظهیریه بنا گردید (تصویر ۲). ظهیرالدین پسر صدرالدین وزیر آذربایجان بانی ساخت این مسجد بوده که تعمیر بقعه و مدرسه سید حمزه هم توسط وی

صورت گرفته است (حجت، بلالی اسکویی و یزدانی، ۱۳۹۹: ۲۲). این مسجد در جنوب شرقی محله سرخاب و محل تقاطع خیابان ثقة الاسلام و بازارچه سید حمزه واقع شده است (مخلصی، ۱۳۷۱: ۱۰۷) و دارای پلان مستطیل شکل بدون ستونی است که در ابعاد ۲۰×۸ متر بوده و توسط یک گنبد بزرگ به قطر هشت متر و دو طاق به همراه دو گنبد کوچک تر در شمال و جنوب مسقف می شود (ثناجو، ۱۳۹۴: ۲۸). در اطراف این گنبدخانه، چند رواق و اتاق قرار گرفته است و دو درگاه، آن را به خیابان ثقة الاسلام و صحن رو باز بقعه سید حمزه مرتبط می سازد. تمامی دیوارهای مسجد دارای ازاره مرمرینی به ارتفاع ۱۰۵ سانتی متر است که بر قسمت فوقانی آن ها کتیبه هایی با آیات قرآنی قرار گرفته است. این ازاره مرمری سبز رنگ در برخی قسمت ها از بین رفته و سنگ های مرمرینی شبیه به آن ها جایگزین شده است. کتیبه مرمرین سردر مسجد از خیابان ثقة الاسلام که متن آن معرفی بانی، تاریخ بنای مسجد و تعمیر بقعه سید حمزه بوده است به هنگام تعمیر مسجد، آن را به دیوار شرقی دهلیز ورودی منتقل کرده اند (تصویر شماره ۳). بر اساس کتیبه مرمرین، بنای مسجد و منضعات، به علت خرابی های پیش آمده، بارها تعمیر و مرمت گردیده که از آن جمله، تعمیراتی است که در سال ۱۲۹۷ هـ. ق و در زمان ناصرالدین شاه به عمل آمده است. نوشته ها و تزیینات سقف مسجد نیز سابقاً همه مذهب بوده اند؛ اما در تعمیرات سال های ۱۳۳۴-۱۳۳۳ رنگ های نامتناسبی روی آن ها کشیده شده است (کارنگ، ۱۳۵۱: ۳۷۹-۳۶۰).

۲. نمای مسجد ظهیری تبریز ماخذ: (www.nbpars.ir)

تصویر ۱. پلان مجموعه سید حمزه (ماخذ: توکلی و آقای اصل، ۱۳۹۴: ۲۳۲)

تصویر ۳. کتیبه سردر مسجد ظهیری. ماخذ: نگارندگان

۳- معرفی کتیبه های خطی مسجد

کتیبه های خوشنویسی شده مسجد ظهیری غالباً به صورت قابی پیرامون عناصر اصلی بنا نظیر محراب، دیوارها و سردر ورودی قرار گرفته اند و زینت بخش این بنا هستند. در بدو ورود به مسجد کتیبه هایی با رنگ زمینه سیاه به همراه تزیینات و نوشته های برجسته طلایی رنگ به چشم می خورد که در قسمت های مرمت شده در سال های اخیر برجستگی های از بین رفته به صورت مسطح ترمیم شده اند (تصویر ۴). در بخشی از محراب، تزیینات طلایی رنگ بر خلاف سایر کتیبه ها که زمینه تیره تر دارند، بر روی زمینه روشن مرمری قرار گرفته اند (تصویر ۵). کتیبه های قسمت داخلی گنبد با زمینه آبی لاجوردی و نوشته های سفید رنگ قسمت داخلی دهانه گنبد را تزیین کرده اند (تصویر ۶).

تصویر ۵. تزیینات طلایی رنگ بر روی زمینه روشن، بخشی از محراب با خط ثلث. ماخذ: نگارندگان

تصویر ۴. نمونه‌ای از بخش مرمت شده به صورت تخت و کتیبه‌های به خط ثلث دور آن. ماخذ: نگارندگان

تصویر ۶. نمایی از قسمت داخلی گنبد مسجد و موقعیت کتیبه‌های آن. ماخذ: نگارندگان

در بررسی‌های صورت گرفته بر روی کتیبه‌های این مسجد مشخص گردید دو نوع خط ثلث و نستعلیق زینت بخش کتیبه‌های این بنا بوده‌اند. به‌طوری که تمامی کتیبه‌ها اعم از دیواری، اطراف محراب، درب‌های ورودی و گنبد به خط ثلث (تصاویر ۴ الی ۷) و تنها قسمت فوقانی درب کوچک پستوی غربی و کاشی‌های هفت رنگ مذکور بر قسمت فوقانی کتیبه‌های اصلی، با خط نستعلیق نگاشته شده‌اند (تصویر ۸)

تصویر ۸. نمونه‌ای از کتیبه‌ها به خط نستعلیق. بالا: بخشی از تصویر ۷ و پایین: بخشی از تصویر ۴. ماخذ: نگارندگان.

تصویر ۷. درب پستوی شرقی و کتیبه‌های ثلث دور آن. ماخذ: نگارندگان.

۴- نقش مایه‌های تزیینی و تحلیل محتوای خط نگاره‌های مسجد

از آن جایی که به جهت برخی ملاحظات دینی و مذهبی استفاده از آرایه‌های طبیعت‌گرا و تصویری در هنرهای دینی محدود شده بود، لذا توجه به استفاده از آرایه‌های خطی و نگاره‌های تزیینی انتزاعی مانند انواع اسلیمی و خطایی در هنر و معماری این دوره جایگاه خاصی یافت. در دوره صفوی نیز به جهت تغییرات به وقوع پیوسته در مذهب و جامعه ایران، توجه به نوشتار در جهت

انتقال مفاهیم دینی و مذهبی جایگاه ویژه‌تری یافت و از این رو در اکثر ابنیه و هنرها سعی شد از خط به عنوان محل انتقال دهنده پیام و نیز عنصری تزئینی به همراه آرایه‌های تزئینی اسلیمی و خطایی استفاده شود. در این بخش ابتدا نقوش تزئینی اسلیمی و خطایی به کار رفته در قسمت‌های داخلی مسجد ظهیریه معرفی شده‌اند و در ادامه مضامین کتیبه‌های خطی به کار رفته در بنا استخراج و در قالب معرفی شده‌اند.

نقوش گیاهی (ختایی و اسلیمی) که جزء بسیار مهم عناصر تزئینی هنرهای اسلامی محسوب می‌گردند اصولاً بازآفریننده فرآیندهای کیهانی پروردگار از طریق طبیعت هستند. این نقوش همانند بنیاد طبیعت نشان‌گر ریتم هستند (تندرو و طاهری، ۱۴۰۲: ۴۷). اسلیمی‌ها به جهت شباهت ظاهریشان به برخی جانوران نام‌گذاری گردیده‌اند و در پیچ و خم‌های گیاهی جای گرفته‌اند. نقشمایه‌های ختایی نیز نمودی تجرید یافته از شاخه یا بوته گل، برگ و غنچه هستند. به بیان دیگر اسلیمی نقش درخت و ساقه و شاخه‌های آن است و ختایی، نقوش پیچ در پیچ گل و بوته را دارد (آزند، ۱۴۰۰: ۵۲ و ۱۰۰). در بررسی کتیبه‌های مسجد ظهیریه که بر روی تمامی ازاره‌های مرمرین دیوارها، اطراف محراب، درب‌های قدیمی و بخش داخلی گنبد این بنا دیده می‌شود نقوش اسلیمی و ختایی زینت‌بخش کتیبه‌های این مسجد بوده‌اند (جدول ۱).

جدول شماره ۱. نقشمایه های تزئینی مسجد ظهیریه. ماخذ: یافته های تحقیق

موقعیت در بنا	نقشمایه	عناصر تزئینی
قسمت فوقانی محراب	قاب اسلیمی گردش‌های اسلیمی اسلیمی توخالی گردش‌های ختایی گل و برگ ختایی گل شاه عباسی گل پنج پر	
قسمت فوقانی درب ورودی روبروی محراب	قاب اسلیمی گردش‌های اسلیمی اسلیمی توخالی گردش‌های ختایی گل و برگ ختایی گل شاه عباسی گل پنج پر	
قسمت فوقانی درب کوچک پستوی غربی	گردش‌های اسلیمی اسلیمی توپر گل گرد (شبیه گل نیلوفر)	
قسمت فوقانی درب کوچک پستوی شرقی	گردش‌های اسلیمی اسلیمی توپر	
قسمت فوقانی درب کوچک پستوی شرقی	گردش‌های اسلیمی گل گرد (شبیه گل نیلوفر)	

قسمت فوقانی درب کوچک پستوی شرقی	گردش ختایی گل و برگ ختایی	
پایه‌های محراب پایه‌های درب‌های ورودی	قاب اسلیمی	
قسمت داخلی گنبد	گردش‌های اسلیمی قاب اسلیمی	

یکی از مهم‌ترین مباحثی که در بررسی کتیبه‌های اسلامی موجود بناها مورد توجه قرار می‌گیرد بعد معنایی و مفهومی خط نگاره‌ها و ارتباط این مفاهیم با کارکردهای بنا است. در این بخش ضمن معرفی متن کتیبه‌ها و منبع آن‌ها، محل استقرار و مضامین کتیبه‌های خطی قسمت‌های داخلی مسجد ظهیریه شناسایی و معرفی شده‌اند. کتیبه‌های خطی دیواری در جدول شماره ۲ و کتیبه‌های محراب و درب‌های چوبی در جدول شماره ۳ آمده‌اند.

جدول شماره ۲. محل استقرار و مفاهیم آیات کتیبه‌های دیواری مسجد ظهیریه. ماخذ: یافته‌های تحقیق

محل استقرار کتیبه	عنوان سوره	مفاهیم آیات
جنب شرقی محراب تا منبر	آیات ۱ تا ۵ سوره اسرا	عبودیت، معراج پیامبر، شکرگزاری در برابر نعمات الهی، تحقق عقوبت وعده داده شده به قوم بنی اسرائیل
دیوار کناری منبر تا قسمت غربی درب روبروی محراب	آیات ۱۷ تا ۵۱ سوره اسرا آیات ۵۶ تا ۵۹ سوره اسرا	بصیر و آگاه بودن خداوند نسبت به گناه بندگان و هلاکت آن‌ها پس از خلف وعده، کیفیت نعمات مادی و معنوی، توحید، نیکی به پدر و مادر، رعایت اعتدال در انفاق و بخشش، تقبیح قتل و زنا، اجرای حکم قصاص، حفظ مال ایتم، وفای به عهد، رعایت حقوق مردم و مبارزه با کم‌فروشی، لزوم تحقیق، عدم تکبر، مبارزه با شرک، رستخیز و معاد، توحید، معجزات پیامبران
قسمت شرقی درب روبروی محراب تا جانب غربی درب کوچک پستوی مجاور	آیات ۶۰ تا ۶۸ سوره اسرا	نافرمانی ابلیس در سجده بر آدم، جهنمی شدن انسان‌های فرمان‌بردار از شیطان و حمایت خداوند از بندگان، لطف و رحمت خداوند نسبت به بندگان
جانب شرقی درب کوچک پستوی مجاور تا سمت غربی درب ورودی اصلی	۶۹ تا ۸۸ سوره اسرا	قدرت خداوند در عذاب کردن کافران، فضیلت و برتری انسان بر سایر موجودات، رهبری و نقش آن در سرنوشت انسان‌ها، هشدار به پیامبر از وسوسه‌های قوم بنی اسرائیل، توطئه مشرکان در بیرون راندن و سوء قصد به جان پیامبر، نماز و نیایش، حصول موفقیت در سایه صدق و توکل، نعمت بودن قرآن بر بندگان، پرسش مشرکان درباره روح آدمی، رحمت خداوند به پیامبر
جنب شرقی درب ورودی اصلی تا جانب غربی محراب	۸۹ تا ۱۱۱ سوره اسرا	اعجاز بودن قرآن، بهانه‌جویی کفار در زمینه نبوت پیامبر، پاسخ خداوند در مقابل مشرکان، اشاره به سرنوشت معاندین، اهمیت و عظمت قرآن، حمد و پناهی پروردگار

جدول شماره ۳. محل استقرار و مفاهیم آیات کتیبه‌های محراب و درب‌های مسجد ظهیریه. ماخذ: یافته‌های تحقیق

محل استقرار کتیبه	عنوان سوره	مفاهیم آیات
محراب	جانب غربی	اهمیت قبله و محراب مساجد برای مشخص نمودن جهت قبله
	قسمت فوقانی	
	جانب شرقی	
	دو مربع تیره رنگ بالای محراب	
درب روبروی محراب	جانب غربی	اهمیت قبله و محراب مساجد برای مشخص نمودن جهت قبله
	قسمت فوقانی	
	جانب شرقی	
	دو مربع تیره رنگ بالای درب	

محل استقرار کتیبه	عنوان سوره	مفاهیم آیات
درب کوچک پستوی شرقی	جنب غربی	وجود پند و اندرز در آیات الهی و حفیظ بودن پروردگار
	جنب شرقی	
	قسمت فوقانی	
	دور تارور درب	
درب کوچک پستوی غربی	جنب غربی	عدم نومیدی از رحمت الهی و اشاره به بهشت موعود
	جنب شرقی	
بخش داخلی گنبد	دهانه	توحید، معاد، صفات الهی، هدف بعث پیامبر، اهمیت نماز جمعه
	آهیانه	
		اسماء الهی، اسامی ۵ تن آل عبا

طبق جداول فوق تمامی آیاتی که بر روی کتیبه‌های دیواری بالای ازاره‌ها نوشته شده است برگرفته از سوره «اسراء» هفدهمین سوره قرآن کریم است. دلیل این نام‌گذاری به خاطر نخستین آیه آن است که پیامبر اسراء (معراج) پیامبر صلی الله علیه و آله سخن می‌گوید. همچنین به دلیل اولین کلمه آیه ۱، این سوره را «سبحان» نیز نام نهاده‌اند. این سوره به دلیل اختصاص یافتن بخش قابل ملاحظه‌ای از ابتدا و انتهای آن پیامون قوم بنی اسرائیل، به «بنی اسرائیل» نیز معروف است (قرآنی، ۱۳۸۸: ۹). ۹۵ آیه از ۱۱۱ آیه این سوره مکی بر کتیبه‌های این مسجد دیده می‌شود. یکی از دلایل استفاده از آیات این سوره در کتیبه‌ها می‌تواند این باشد که در روایات اجر و پاداش فراوانی برای کسی که این سوره را بخواند نقل شده از جمله این که: در روایتی از امام صادق علیه السلام چنین می‌خوانیم: «کسی که سوره بنی اسرائیل را هر شب جمعه بخواند از دنیا نخواهد رفت تا این که قائم را درک کند و از یارانش خواهد بود». البته این پاداش‌ها و فضیلت‌ها هرگز برای خواندن تنها نیست، بلکه خواندنی است که توأم با تفکر و اندیشه و سپس الهام گرفتن برای عمل بوده باشد. در کل آیات این سوره بر چند محور استوار است که عبارتند از: دلائل نبوت مخصوصاً قرآن و نیز معراج، مباحث توحید و خداشناسی، معاد، کیفر و پاداش اعمال و نتایج آن، آزادی اراده و اختیار، حساب و کتاب در زندگی جهان مادی، اشاره به بخشی از تاریخ قوم بنی اسرائیل، حق‌شناسی در همه سطوح مخصوصاً پدر و مادر و خویشان، مبارزه با لجابت در برابر حق، فضیلت انسان بر سایر مخلوقات، اعجاز قرآن و عدم توانایی مقابله با آن، تأثیرگذاری قرآن جهت مداوای بیماری‌های اخلاقی و اجتماعی، تحریم «اسراف و تبذیر»، «بخل»، «فرزندکشی»، «زنا»، «خوردن مال یتیمان»، «کم فروشی»، «تکبر» و «خونریزی»، بخشی از تعلیمات مختلف اخلاقی، هشدار به همه مؤمنان در برابر وسوسه‌های شیطان، و سرانجام فرازهایی از تاریخ انبیاء به عنوان درس‌های عبرتی برای همه انسان‌ها و شاهدهی برای مسائل مزبور (مکارم شیرازی، ۱۳۷۸: ۴ و ۵).

در قسمت محراب و درب ورودی روبروی آن عناصر تزئینی و نیز آیات نوشته شده مشابه یکدیگرند. در این کتیبه‌ها آیاتی از سوره بقره نگاشته شده است. به گفته مرحوم طبرسی در مجمع‌البیان که از پیامبر اکرم (ص) نقل قول می‌کند سوره بقره برترین سوره قرآن است. تمامی آیات مذکور تأکید بر وجود قبله در عبادات دارند که محراب مساجد نیز نشان‌گر جهت قبله و مکان عبادت هستند. بنابراین آیات نوشته شده بر دور محراب را می‌توان کاملاً همسو و هماهنگ با کارکرد محراب قلمداد کرد. هرچند در آیه ۱۱۵ آمده است که مشرق و مغرب از آن خداست پس به هر سو رو کنید، اما این بدان معنی نیست که نیاز به قبله در انجام عبادات لازم نیست. همه عالم رو به سوی خدا داشته و باری تعالی در همه جا حضور دارد ولی جهت قبله را برای وحدت و هماهنگی در نمازگزاری و عبادت برای بندگان قرار داده شده است (مکارم شیرازی، ۱۳۷۷: ۴۱۵).

بر کتیبه‌های درب کوچک پستوی شرقی نیز آیه ای از سوره اعراف و یوسف که آن را ((احسن القصص)) می‌دانند آمده است که به وجود پندهایی در آیات قرآن کریم و همچنین حافظ و نگهدار بودن پروردگار اشاره می‌کند. آوردن کلمه حفیظ بر اطراف همین درب نیز تأکید بر همین مسئله است. کتیبه‌های درب پستوی غربی نیز شامل دو آیه از سوره زمر می‌باشد. آیه ۵۳ که از آیات مشهور این سوره است لحنی آکنده از لطف، محبت و مهربانی خداوند را دربر دارد که آغوش رحمتش را به روی همگان باز کرده و فرمان عفو همه گنهکاران را صادر نموده است. در روایتی از حضرت علی (ع) نیز آمده است در تمام قرآن آیه‌ای وسیع‌تر از این آیه نیست، چون شمول آن هر گونه گناهی را در برمی‌گیرد (مکارم شیرازی، ۱۳۷۱: ۵۲۱).

در قسمت داخلی گنبد مسجد مذکور بر دور دهانه، تمامی آیات سوره جمعه نگاشته شده است. این سوره بر مالکیت، حاکمیت و منزه بودن پروردگار تأکید می‌نماید. همچنین اشاره دارد بر هدف بعثت پیامبر اکرم (ص) از بعد تعلیم و تربیت، تسبیح عمومی موجودات عالم، هشدار به مؤمنان در جهت عدم انحراف از اصول آئین حق (همانند قوم یهود)، اشاره به مرگ به عنوان دریچه‌ای به سوی عالم بقاء و تأکید بر تعطیلی امور دنیوی و کسب و کار به جهت اقامه نماز جمعه (مکارم شیرازی، ۱۳۸۷: ۱۰۱).

۵- تبیین یافته‌ها

هنر اسلامی واسطه‌ای جهت شناخت شان ازلی انسان است. منبع و مصدر هنر اسلامی، پیام قرآن و حکمت والای نهفته در دین است و این هنر در پی آن است تا در مجرای حجم، هندسه، طرح، نقش، رنگ، کلام، زبان عبارت و اشارت، ارزش‌های الهی و انسانی را به نمایش گذاشته و به واسطه صورت زیبایی محسوس هنر، باطن زیبایی معنوی را که همان جلال، جمال و کمال الهی است نمایان سازد. بنابراین هنر اسلامی جهت بازنمایی جنبه‌های معنوی هستی علاوه بر به کار بردن مستقیم مفاهیم الهی، برای دستیابی به دستاورد هر چه بهتر، از عناصر تزئینی هنر اسلامی نیز بهره می‌جوید. کتیبه‌نگاری در هنر اسلامی محملی برای نمایش مستقیم کلام وحی است و برای زیباتر نمودن و تاثیرگذاری بیشتر مفاهیم، خط خوش و نقش‌مایه‌های تزئینی اسلامی نظیر نقوش ختایی و اسلیمی نقش بسزایی را بر عهده دارند. مسجد ظهیریه تبریز از جمله مساجدی است که حجم وسیعی از کتیبه‌های قرآنی را بر روی ازاره‌های مرمری دیوارها و اطراف محراب و درب‌ها به نمایش گذاشته است. خط ثلث به دلیل فرم نوشتاری و سازگاریش با فرم کتیبه‌ها در غالب کتیبه‌نگاری‌ها مورد استفاده قرار گرفته است که اغلب کتیبه‌های این مسجد نیز با این خط، خوشنویسی شده‌اند. نقوش تزئینی اسلیمی و ختایی نیز جز در اطراف محراب و درب‌های موجود در مسجد در دیگر بخش‌های بنا به چشم نمی‌خورند. میزان استفاده از این نقوش‌ها بر قسمت‌های ذکر شده به گونه‌ای است که اولویت دیداری با مطالب نگاشته شده باشد. منبع الهام خط نگاره‌ها آیات قرآنی بوده است. آیاتی از سوره بقره که آن را برترین سوره قرآن می‌دانند بر اطراف محراب و درب روبروی آن آمده که همگی به اهمیت قبله و محراب مساجد به عنوان مکانی جهت مشخص نمودن قبله اشاره دارند. مفهوم این آیات از لحاظ بار معنایی و معنوی مطابق با کارکرد مکان یاد شده (محراب) می‌باشند. در قسمت داخلی گنبد تزئینات اسلیمی به همراه کتیبه‌هایی شامل اسماء الله و ۵ تن آل عبا در قسمت‌های مختلف آن به چشم می‌خورد و در بخش دهانه گنبد سوره جمعه نگاشته شده است که این سوره نیز بر اصل توحید، معاد، بعثت پیامبر و اهمیت نماز جمعه اشاره دارد. کتیبه‌های ازاره‌های این مسجد که تنها آیات قرآنی و بدون نقوش تزئینی را شامل می‌شود برگرفته از آیات سوره اسراء می‌باشد. این سوره که سرگذشت قوم بنی اسرائیل را بازگو می‌کند علاوه بر تاکید بر اعجاز قرآن و اصول دین نظیر توحید، نبوت و معاد، سایر مسائل اخلاقی، اجتماعی و فرهنگی را نیز مطرح می‌نماید و مشخص می‌کند سعادت اخروی و دنیوی انسان در گرو عمل بدین فرامین است.

۶- نتیجه گیری

هدف از پژوهش حاضر شناسایی منبع خط نگاره‌ها و مضامین به کار رفته در کتیبه‌های مسجد و ارتباط این مفاهیم با کارکردهای مورد انتظار از این بنای مذهبی بود. از این رو سوال تحقیق نیز بر شناخت مضامین و محتوای کتیبه‌های خطی مسجد ظهیریه تبریز تمرکز داشت. نتایج نشان دادند، گرد هم آمدن روزانه مسلمان جهت اقامه نمازهای یومیه و نماز جمعه و دیگر مناسبت‌های مذهبی فضای مسجد ظهیریه زمینه آگاهی یافتن مومنان با معارف و مبانی دینی فراهم می‌کرد. از آن جا که مسجد یک فضای عبادی، سیاسی، فرهنگی و اجتماعی است و آیات کتیبه‌های مزبور اشاره به این امور دارند، می‌توان به همسو بودن کارکرد این مکان مقدس و مفاهیم کتیبه‌های آن پی برد. تعمق در مفاهیم آیات نگاشته شده بر کتیبه‌ها نشان می‌دهد آنچه‌که انسان برای سعادت در زندگی دنیوی و اخروی بدان نیازمند است در کتیبه‌های مسجد ظهیریه و در قالب مضامین «عبودیت و نتایج اخروی و دنیوی آن»، «توحید»، «نیکی به والدین»، «فضیلت انسان بر دیگر مخلوقات»، «عذاب و عقوبت کافران» آمده تا عابدان بتوانند علاوه بر یافتن آمادگی روحی برای عبادت حق تعالی در این جایگاه مقدس، الگویی صحیح برای سعادت ابدی نیز به دست آورند.

منابع

۱. قرآن کریم، مترجم: مهدی الهی قمشه‌ای.
۲. آژند، یعقوب (۱۴۰۰)، «هفت اصل تزئینی هنر ایران»، چاپ دوم، تهران: پیکره.
۳. احمدی، مهدیه و فرکیش، هیرو و احمدی، وحید و کوچک خوشنویس، احمد میرزا (۱۴۰۰)، «واکاوی تاریخی تحلیلی تاثیر مولفه‌های کالبدی، بر حس تعلق خاطر در مساجد دوره صفوی از دید نمازگزاران (مطالعه موردی مساجد امام خمینی، شیخ لطف الله، حکیم و آقا نور شهر اصفهان)»، فصلنامه علمی پژوهشنامه تاریخ، سال هفدهم، شماره ۶۵، صص ۲-۴۲.
۴. امین‌پور، صالح و منبری، کبری (۱۳۹۷)، «سیر تحول خط و خوشنویسی در ایران با تاکید بر دوره اسلامی، نشریه مطالعات تاریخ و تمدن ایران و اسلام»، دوره سوم، شماره اول، صص ۳۲-۴۵.
۵. بورکهارت، تیتوس (۱۳۶۵)، «هنر اسلامی، زبان و بیان» (چاپ اول، ترجمه مسعود رجب‌نیا)، تهران: سروش.

۶. تندرو، مهسا و طاهری، علیرضا (۱۴۰۲)، «کتابخانه‌های بناهای قرون اولیه اسلامی ایران از منظر تاریخ نگری، بر اساس آرای شیلا بلر»، فصلنامه پیکره، دوره دوازدهم، شماره ۳۲، صص ۳۷-۴۹.
۷. توکلی، بهروز؛ آقائی اصل، محمد (۱۳۹۴)، «بازشناسی الگوی بقاع متبرکه در دوره ایلخانی با نگاهی بر معماری امامزاده سید حمزه (ع) تبریز»، اولین همایش معماری ایرانی اسلامی، صص ۲۲۷-۲۳۶.
۸. ثناجو، امیر و امینیان، محمد (۱۳۹۴)، «حفظ و مرمت کاشی‌های هفت رنگ مسجد ظهیریه تبریز، ایران»، دو فصلنامه تخصصی دانش مرمت و میراث فرهنگی، شماره ۶، صص ۲۵-۳۷.
۹. حجت، عیسی و بلالی اسکویی، آریتا و یزدانی، ثنا (۱۳۹۹)، «بازآفرینی ساختار مجموعه صاحب آباد تبریز بر پایه مستندات تاریخی»، مطالعات معماری ایران، سال نهم، شماره ۱۷، صص ۵-۳۳.
۱۰. شهیدانی، شهاب (۱۳۹۸)، «تحولات خوشنویسی عصر صفوی با تکیه بر آثار و احوال علیرضا عباسی»، چاپ اول، انتشارات دانشگاه اصفهان.
۱۱. صادق‌پوری، الهام (۱۳۹۴)، «بازتاب مضامین قرآنی در کتیبه‌های دیواری مسجد ظهیریه تبریز»، دومین کنگره بین‌المللی فرهنگ و اندیشه دینی، شماره ۱۸، صص ۱-۱۴.
۱۲. عطاپور، هاله؛ رفیعی، میلاد (۱۳۹۷)، «بررسی توصیفی تزئینات معماری موجود در بقعه امامزاده سید حمزه (ع)»، دومین کنگره بین‌المللی معماری، هنر و تحقیقات شهری ایرانی-اسلامی، صص ۱۶۰-۱۷۰.
۱۳. عمران، بهروز و اسمعیلی سنگری، حسین (۱۳۸۵)، «بافت تاریخی شهر تبریز»، تهران: میراث مکتوب.
۱۴. قرائتی، محسن (۱۳۸۸)، «تفسیر سوره اسراء»، تهران: مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن.
۱۵. قلیچ‌خانی، حمیدرضا (۱۳۹۷)، «درآمدی بر خوشنویسی ایرانی»، چاپ دوم، تهران: فرهنگ معاصر.
۱۶. کارگر، محمدرضا و ساریخانی، مجید (۱۳۹۸)، «کتاب آرایی در تمدن اسلامی ایران»، چاپ چهارم، تهران: سمت.
۱۷. کارنگ، عبدالعلی (۱۳۵۱)، «آثار باستانی آذربایجان شرقی»، تهران: انجمن آثار ملی.
۱۸. متحدین، ژاله (۱۳۹۳)، «دانشنامه کوچک ایران»، چاپ سوم، تهران: توس.
۱۹. محسنی، حسین و نفری، بهرام (۱۳۹۶)، «مبانی هنر ایران»، تهران: مارلیک.
۲۰. مخلص، محمدعلی (۱۳۷۱)، «فهرست بناهای تاریخی آذربایجان»، سازمان میراث فرهنگی کشور.
۲۱. مکارم شیرازی، ناصر و دیگران (۱۳۷۱)، «تفسیر نمونه»، جلد ۱۹، تهران: دارالکتب الاسلامیه.
۲۲. مکارم شیرازی، ناصر و دیگران (۱۳۷۷)، «تفسیر نمونه»، جلد ۱، چاپ ۳۵، تهران: دارالکتب الاسلامیه.
۲۳. مکارم شیرازی، ناصر و دیگران (۱۳۷۸)، «تفسیر نمونه»، جلد ۱۲، چاپ ۱۶، تهران: دارالکتب الاسلامیه.
۲۴. مکارم شیرازی، ناصر و دیگران (۱۳۸۷)، «تفسیر نمونه»، جلد ۲۴، چاپ ۳۶، تهران: دارالکتب الاسلامیه.
۲۵. ملا حشری تبریزی، محمد امین (۱۳۷۱)، «روضه اطهار، مزارات متبرکه و محلات قدیمی تبریز»، به اهتمام عزیز دولت آبادی، تهران: ستوده.

